

572

S-37

20 JUL 2000

«ԽԱՐԱԶԱՆԻ» ԳՐԱԴԱՐԱՆ N 1

572

S-37

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

ԿԱՐ

ՆԱԽՆԻ ԴԱՐԵՐԻ ՄԱՐԴԸ

13 ՆՈՒՐՈՎ

ԳՐԻԿ

Հայկ Տէր-Աստուածատրեանց

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԵԼԵՔՏՐԱՅԱՐԴ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7

1908

Մարդս միշտ այսպէս չի ապրել,
ՊԱՏՄՈՒՆ ինչպէս որ այսօր, այլ հազարաւոր
ԹԻՒՆ տարիներ տառաջ բոլորովին այլ կեանք
է վարել և դեռ այսօր էլ կան ազգեր,
որոնք իրենց նիստ ու կացով շատ են նմանուում
նախնի մարդուն: Մենք՝ հին մարդկանց յաջորդ-
ներս սկսում ենք ուսումնասիրել թէ ինչպէս
է ապրել մարդը սկզբներում՝ երբ նա երևան է
եկել երկրագնդի վրայ և տեսնում ենք, որ նա
սկզբում եղել է վայրենի, անգարգացած և ժա-
մանակի ընթացքում նա կարողացել է կամաց-
կամաց յառաջադիմել, գիւտեր է արել, շատ
բանին ինքն է յարմարուել, շատ բան իրեն է
յարմարեցրել և այդպիսով առաջ է եկել ներկայ
յառաջադիմած ու զարգացած կեանք, որ դեռ
էլ աւելի առաջ կերթայ և կգայ մի օր, երբ մեզ
կդասեն կիսազարգացածների շարքին:

Մարդու կեանքի, յառաջադիմութեան ու
կուլտուրական զարգացման պատմութիւնը կոչ-
ւում է մարդկութեան պատմութիւն և բաժան-

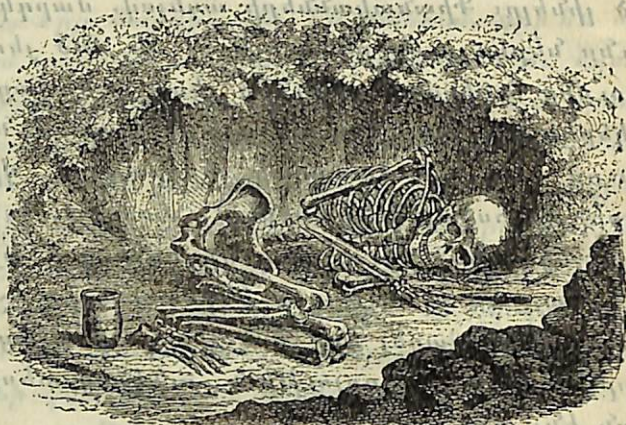
և ում է երկու շրջանի. ա). նախապատմակ սն, որի մասին գրաւոր փաստաթղթեր չկան, չկայ գրաւոր պատմութիւն, բայց գիտնականները տեսնելով այդ շրջանի զէնքերը, գործիքները, ամանները, որոնք գտնուում են պեղումների ժամանակ, կարողացել են նկարագրել նրանց կեանքը, վերջապէս գտել են հին գերեզմաններ, անձանք մարդկային կմախքներով. բ). պատմական, երբ մարդիկ գիր են գտնում, գրի են առնում տեսածն ու լսածը, պատահածն ու եղածը և այդ գրքերը մնալով հասել են մեզ և ուսում առած մարդիկ նրանցից կազմել են պատմութիւն և կամ թէ հին մարդիկ քարերի, աղիւսների, պատերի, ժայռերի վրայ նկարել են իրենց ժամանակի անցքերը, վերջապէս գրել են՝ թագաւորն իր յաղթութիւններն է նկարագրել և կամ թէ արձաններ կանգնել, որոնք որպէս կենդանի վկաներ, գեռ այսօր էլ կանգուն են:

Այն հողագունդը կամ երկրագունդը, երկիր որի վրայ մենք ենք բնակւում միշտ այսպէս չի եղել: Այնտեղ, որտեղ այսօր ծովեր կան ու գետեր, գիտնականների կարծիքով մի ժամանակ ցամաք երկիրներ կարող էին լինել, կամ թէ ներկայ ցամաքային երկիրներից մի քանիսը ծովով կարող էին ծածկուած լինել և այդ կարծիքը ճշտւում է, միայն երկիրը կամ ամբողջովին և կամ մաս-մաս փոփոխուել է շնորհիւ երկրաշարժի

կամ ջրհեղեղի, գուցէ և հրաբխային գործողութիւնից և այդ յեղաշրջման ժամանակ աղիւսերու երկիրներ են անյայտացել՝ ոչնչացնել, ծածկուել հողի տակ և անա այսօր շատ տեղերում պեղումներ անելիս հողի ամենախոր շերտերում մարդկային, կենդանիների, ձկների կմախքներ են գտնուում, մինչև անգամ գործիքներ, որոնք պարզ ապացոյցանում են երկրի յեղաշրջում եղած լինելը: Գիտնականների ասելով, մարդկութիւնը ներկայումս բնակւում է մի մեծ յեղաշրջումից և փոփոխութիւնից յետոյ առաջացած մակերևոյթի վրայ: Անուրանալի մի փաստ է նաև այն որ շատ հին ժամանակ երկրագնդի վրայ ապրել են հսկայ կենդանիներ՝ մամոնտ, հսկայ փիղ, հսկայ եղջերու, հսկայ ուղեղջիւր և այլն, որոնք այլ ևս չկան և որևէ պատահարից ոչնչանալով վերջացել են, իսկ յետոյ առաջացողները ներկայումս գոյութիւն ունեցող տեսակներն են:

Սկզբում մարդը ոչինչ չուներ, նա արեւմտ. զատ թափառում էր որտեղ և կամեւրւն նա և որտեղ որ մութը վրայ էր հասնում, այնտեղ էլ զիշերում էր, միայն թշնամուց՝ գազանից պաշտպանուելու համար նա զիշերում էր քարանձաւում, ծառի վրայ, փոսի մէջ և յաճախ փաթաթւում էր չոր տերեւների մէջ: Մարդուս ամենահին բնակարանը քարանձաւն է (նկար № 1):

Մինչև այսօր բազմաթիւ քարանձաւներ են
գտնուած մարդկանց ու կենդանիների կմախք-
ներով. քարանձաւներից շատերը լցուած են զա-
նազան մնացորդներով՝ եղջիւրներով, սմբակնե-
րով և կամ թէ ոսկորներ են ածած այս ու այն
տեղ կամ թէ կան աղբանոցներ, իսկ մուտքերի
մօտ էլ վառարանների հետքեր: Քարանձաւներն
ուշ ժամանակներում գերեզմանատեղեր են եղել

(նկար № 1)

(նկար № 2): Քարանձաւում ապրող մարդիկ
կոչւում են «Բարանձաւի մարդիկ»: Մարդս ա-
ւելի հմտացել է կեանքին և ժամանակի ընթաց-
քում միջոցներ է փնտռել իրեն ամեն տեսակ
թշնամիներից ապահովելու և աւելի ուշ ժամա-
նակներում մարդս մտածում է ջրի վրայ իրեն
համար բնակարաններ շինել և ծանծաղուտ տե-
ղերում նա ցցերի վրայ բնակարաններ է շինում:

1854 թ. Զւիցերիայի Յիւրիխ քաղաքի մօտ
եղած լճի ծանծաղուտ տեղերից մէկը պիտի ցա-
մաքացնէին և այդպիսով երևան կգար մի ար-
գաւանդ տեղ, որ երկրագործութեան համար շատ
մեծ բարիք է մանաւանդ այնպիսի երկրում, ուր
ազգաբնակչութիւնը խիտ է բնակեցրած: Յամա-
քացնելիս մարդիկ տեսան, որ աղմի մէջ ինչոր
ցցեր են տնկած և բաւական խոր ու լաւ էլ ամ-
րացրած, բայց մասամբ կտրտուել էին, մասամբ
էլ փտել: Բանւորները մեծ հետաքրքրութեամբ

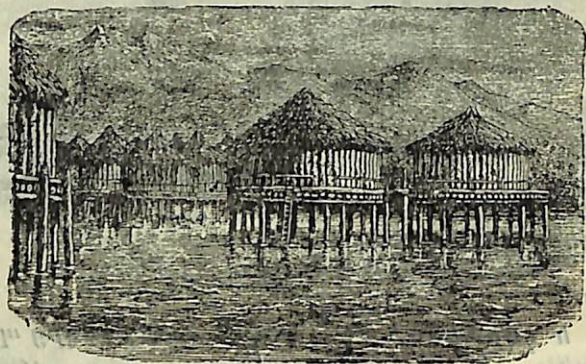

(նկար № 2)

դիտում էին այնտեղ գտած զանազան իրեղէն-
ները և չգիտէին, թէ ինչպէս և ինչտեղից պէտք
է այնտեղ ընկած լինէին այդ բոլորը, ինչպէս
օրինակ՝ բրդի պարաններ, հին ձկն թելերի կծիկ-
ներ, բազմատեսակ գործիքներ ու զէնքեր, ա-
մանեղէն և մինչև անգամ խնձորի ու տանձի
կտորները, և այդ բոլորը մասամբ քարացել էր,
մասամբ էլ ածխացել:

Տեղական ուսուցիչներից մէկը լսելով այդ,
վերցրեց բանւորներից գտած իրերից մի բանիսը

և ուղարկեց Յիւրիխի գիտնական ընկերութիւններին մէկը, որտեղից մի գիտնական գնաց տեղն ու տեղը դիտելու ցամաքեցրած վայրը և բանից դուրս եկաւ, որ այդտեղ մի ժամանակ եղել են բնակարաններ, ապրել են մարդիկ և նրանց բնակարանները շինած են եղել ջրու մ' գտնուած ցիցերի վրայ: Այդ բնակարանները յաճախ կրակի զոհ են դարձել և գուցէ այդպիսի մի պատահարից յետոյ այլևս մարդիկ ջրի վրայ բնակարաններ չեն շինել: Զվիցերացիք վերականգնեցին ցցէ բնակարաններից մի քանիսը (նկար № 3):

(նկար № 3)

Երբ մարդիկ աւելի յառաջագիմեցին և բնակարանի կարիքն աւելի մեծացաւ, սկսեցին արհեստական քարանձաւներ փորել, որովհետեւ եղածները բաւական չէին, յետոյ սկսեցին գերաններից տներ շինել, ծածկում էին ծառերի ճիւղերով, տերեւներով, խոտով, ներսից սւաղում

էին, ծխնելոյզներ էին բացանում, իսկ շատ ուշ սկսեցին սիւներով ու քարերով տներ շինել և երբ արդէն պատմութիւնն սկիզբ առաւ, բարելացիք սկսեցին աղիւս պատրաստել և աղիւսէ տներ շինել:

Գիտար հարց է ասել թէ մարդս այս կամ այն բանով էր կերակրւում հին Կերմեոսի ժամանակ, միայն ի հարկէ, նա ուտում էր այն, ինչոր դուրեկան էր և նա ոչ մի խտրութիւն չէր դնում իր կերածների մէջ, երբէք չէր զգուժում, որովհետեւ միշտ կարիքի մէջ էր: Ամենազլխաւոր կերակուրներն էին բոյսերը՝ պտուղներ, տերեւներ, արմտիք, հատիկներ և մարդս դոցա հետ միասին ուտում էր ձկներ, օձեր, որդեր, զանազան կենդանիների ու զազանների միսը:

Բայց այս բոլորը նա պատրաստի չէր գրտնում, այլ շարունակ որոնում էր, մի տեղից միւսն անցնում և երբ հատնում էր, նորից սկսում էր որոնել: Վերջապէս նա նկատեց, որ տարուայ որոշ ժամանակներին այս կամ այնտեղ մի որեւէ բոյս է հասնում և նա ժամանակամիջոցին հասնում էր նշանակած վայրը կերակրուելու համար: Այս տեղափոխութեամբ նա սկսեց դիտել այն պատճառները, որով մի որեւէ բոյս, հէնց օրինակ ցորենը միայն որոշուած վայրում էր բսնում և նկատեց, որ հատիկ ընկած տեղը նորից բսնում է: Այսպիսով ինքն էլ գլխի ընկաւ

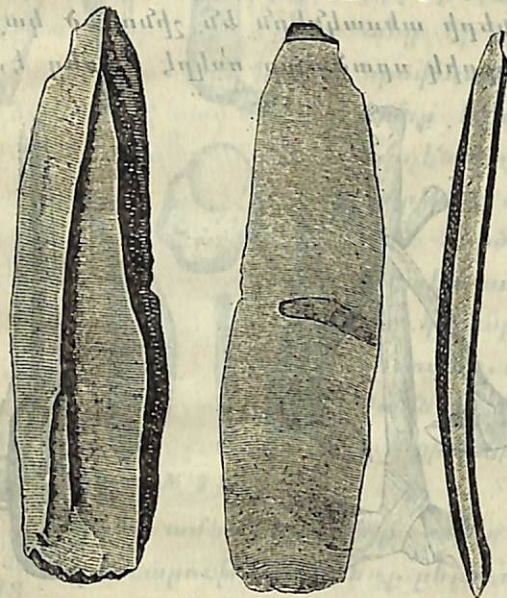
և սկսեց ցանել, որով և սկիզբ առաւ նրկրագործութիւնը: Այսքանով էլ չբաւականացաւ մարդը և նկատելով որ մի քանի բոյսեր առատ բերք են տալիս, նրանց մշակութեամբ էլ զբաղուեց: Յանուող բոյսերից ամենաառաջիններն են բրինձ, կորեկ, սիմինդը, մախ, գարի և ցորեն:

Նոյնպէս վարուեց նա և մսեղէնի հետ. սկսեց կենդանիներ որսալ և մսով կերակրուել, բայց որովհետեւ միայն շատ անգամ աւելանում էր ու փչանում, ուստի դրա առաջն առնելու համար արևի տակ ապուխտ էր դարձնում և պահում:

Թէ երկրագործութեան և թէ որսորդութեան համար մարդուն դործիքներ ԲԱՐԷ ԴԱՐ

նա միայն փայտից էր օգտւում, նրանով էր փորում հողը, որպէս զի արմատիք հաւաքէ և կամ որևէ դազանից կամ կենդանուց պաշտպանուի, միևնոյն ժամանակ երբ կարծր կեղև ունեցող պտուղ էր ուզում ուտել, ատամներն անգոր էին և ստիպուած էր քարի օգնութեանը զիմելու՝ դնում էր մի քար, վրան դնում ընկուղը կամ կաղինը և միւս քարով կոտրում և ահա այստեղից նա գտաւ, որ քարը իրեն շատ մեծ ծառայութիւն կարող է անել և աեսնելով որ քարերից կայծաքարը և կարծր է և յարմար, սկսեց տաշել քարը քարով և իր համար դանակներ պատրաստեց (նկար № 4): Նա այդքանով

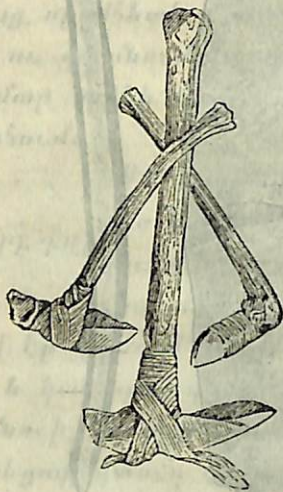
չբաւականացաւ և շուտով գլխի ընկաւ, որ հատիկները կարելի է մանրել՝ աղալ, և վերցրեց մի հարթ քար, վրան հատիկներ ածեց ու սկսեց շփել մի ուրիշ քարով և այդպիսով առաջացան նրկանաքարեր: Փոքր առ փոքր նա սկսեց կատարելագործել իր գործիքները և շուտով քարէ

(նկար № 4)

կացիններ պատրաստեց (նկար № 5) ու իր յարմարութեան համար նախ ամրացնում էր քարերը փայտի վրայ, իսկ յետոյ սկսեց փայտը փորել ու քարը մէջ դնելով ամրացնել (նկար № 6): Աւելի ուշ նա քարն էր ծակում և կոթը միջով անցկացնում, ինչպէս որ այդ անում են այժմ: Քարի հետ միասին նա սկսեց օգտուել նաև ձրկ-

ների և կենդանիների ոսկորներից: Ահա այստեղ (նկարը № 7) ներկայացնում է քարի գործածութեան նախնական ժամանակների գործիքները: Վերևի մասում երեք նկարները ինչպէս նաև ցածի մասում եղած երկու կողմի սրածայր նրկարները քարէ դանակի, նիզակի ծայրերի ու դանակների տեսակներն են շինուած կայծաքարից, փոքրիկ սրածայրը ոսկրէ ասեղ է, երկու

(նկար № 5)

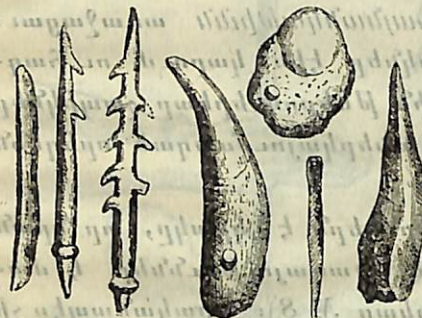

(նկար № 6)

կանթանմանները ոսկրէ կանթեր են ձուկ որսալու համար, մնացեալ երկուսից մէկը արջի ատամից է շինուած, միւսը ձիու ականջի ոսկրից մանեակ շարելու համար:

Քարէ դարը բաւական երկար է եղել, մարդիկ բաւական ժամանակ միայն քարով են կառավարուել, բայց հետզհետէ քարը կատարելա-

գործուել է: Եղել է հին քարային շոջան, երբ

(նկար № 7)

ինչպէս ամեն կերպ նեղուած էր մարդը և դժուարութեամբ ձեռք բերում ամեն չնչը, այնպէս էլ հագուստից էր նեղ-

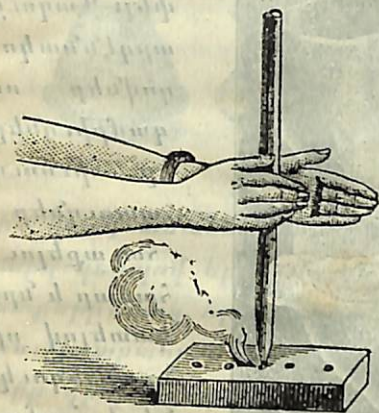
ուած նա: Նա տկուր էր և հարկաւոր էր պաշտպանուել, որովհետեւ միշտ տաք երկրում ապրել չէր կարող և հանգամանքները ստիպում էին նրա անցնել ցուրտ երկիրները, որովհետեւ հետզհետէ բազմանում էին, հողի կարիքը, հացի խնդիրը նրան անողորմ կերպով առաջ էր մղում և նա հաւանական է, որ սկզբում դարձեալ բու-

սեղէնով պատասպարուէր, բայց երբ արդէն ձեռք տուէց որսորդութեան՝ սպանած կենդանու, գազանի մազեղէնի ու մորթերի մէջ էր փաթաթւում, որով շատ անգամ որսի ժամանակ կարողանում էր խաբել որսի կենդանիներին ու գազաններին ու ողջ-ողջ բռնել: Այնուհետեւ մարդը բուսեղէնից թաղիքներ է պատրաստում ու մէջ փաթաթւում, մինչև որ կատարելագործեցին և սկսեցին գործուածքներ կամ կերպասներ պատրաստել, որով ոստայնանկութիւնն առաջացաւ: Առաջ անթիւ շապիկներ էին կարում ու հագնում, յետոյ սկսեցին թևերով երկար շապիկներ պատրաստել, որից և ներկայումս եղած շորեղէնն է հնարուել:

Մարդու ընկերն է կրակը, որ նրան հրդէ ամենամեծ ծառայութիւններ է մատուցել (նկար № 8): Դրականապէս չի կարելի ասել թէ ինչպէս մարդս գտաւ կրակը, բայց գիտնականները կարծում են, որ կայծակ խփելուց կարող էր հրդեհ ծագել և մարդս օգտուելով այդ հանգամանքից՝ որևէ միջոցով մշտապէս կպահէր կրակը, որպէս զի հարկաւոր դէպքում օգտուէր: Վերջապէս կայծաքարը տաշելիս կայծեր են առաջանում, որից մօտիկ գտնուող չոր խոտը կարող էր բռնկուել և կամ թէ արեթի միջոցով կարելի էր կրակ առաջացնել, ինչպէս որ այդ անում են հայ գիւղացիները դեռ մինչև այսօր: Սակայն կրակ առաջաց-

նելու ամենասովորական ու հին ձևը փայտի շփումն է, որի արագութիւնից գոյանում է կրակ և մարդս երկար ժամանակ կարեւոր դէպքում այդ միջոցին է դիմել. դեռ մինչև այսօր էլ վայրենիները փայտերի շփումով են կրակ առաջացնում:

Կրակը մարդուն պաշտպանում էր ցրտից և նրան առք կերակուր էր մատակարարում: Սկզբ-

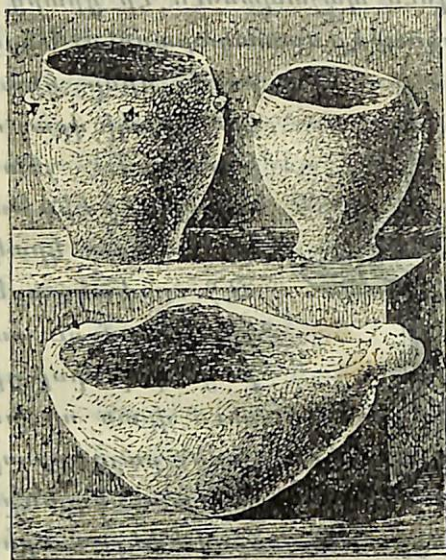

(նկար № 8)

բում միսը զցում էին կրակի վրայ ու խորովում, յետոյ մսխրի մէջ էին թաղում, ապա կրակի մէջ տափակ քարեր էին դնում ու տաքացնելով՝ միսը դնում վրան որ խորովի, բայց երբ արդէն ամանեղէնն ըսկիզբ առաւ, սկսեցին ամաններով եփել, ու բուսեղէնից էլ կերակուրներ պատրաստել:

Ամեն մի բնակարան ունէր հնոց, վառարան, որտեղ սովորաբար միշտ կրակ էր լինում, պէտք չեղած ժամանակ թաղուած էր մօխրի մէջ: Երբ արդէն հասարակութիւններ էին կազմուել ու մարդոց մէջ մտել էր հաւատի գաղափարը, կրակը պահւում էր քրմերի վերահայեցողութեամբ կռատան մէջ:

կրակի գիւտը կատարելագործեց մար-
ԱՄԱՆՆԵՐ դու ձեռնարուեստը: Մարդը ամանե-
ղէն չունէր և հեղուկների համար, օ-
րինակ ջրի համար գործ էր ածում փո-
սացրած քարեր, խեցիներ, գանգեր, դղուփներ
և խոշոր պտուղների կճեպներ, բայց դրանցով

(նկար № 9)

կաւոր, մանաւանդ որ շատ անգամ ջուրը բնա-
կութիւնից հեռու էր լինում, սկսեց կողովները
ներսից կաւով սոււաղել: Մարդս փորձեց սոււա-
ղած կողովով կերակուր եփել և դրեց կրակի
վրայ, կողովն այրուեց և մնաց կաւէ ամանը, որ
թրծուելով՝ ամրացաւ: Այսպիսով մարդս նկա-

անկարելի էր
կերակուր ե-
փել: Վաղուց
արդէն նա կո-
ղովներ ու
զամբիւղներ
էր հիւսում
պտուղներ
հաւաքելու
համար և նը-
կատելով որ
ներանհեղուկ-
ների համար
մեծ աման-
ներ են հար-

տեց, որ կրակով կարելի է ամուր ամաններ
պատրաստել և շուտով սկսեց ձեռքով ամաններ
պատրաստել (նկար № 9), որով մարդիկ արդէն
կարող էին և եփել և հեղուկները պահպանել:

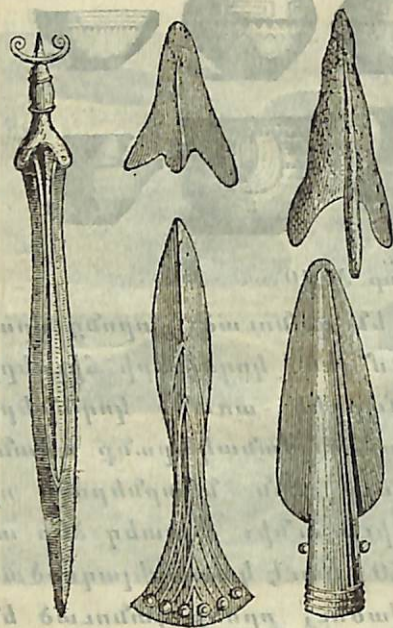
(նկար № 10)

Հին կաւէ ամաններ են գտնուած, որոնց վրայ
պարզ կերպով երևում են կողովների ճիւղերի
հետքերը, իսկ երբ մարդիկ առանց կողովների
էին պատրաստում, այն ժամանակ նրանք աման-
ները դրսից զարգարում էին նկարներով, որ
մինչև այսօր գոյութիւն ունի: Այստեղ ձեր ա-
ռաջ կայ (նկար № 10) կաւէ կատարւելագործած
ամանների մի ժողովածու, որոնք գտնուած են
Զւիցերիոյ ցցէ տներից բաղկացած գիւղերի տե-
ղերում եղած տղմի մէջ:

Քարից յետոյ գործածութեան մէջ է
եղել ըրոնգ կոչուած մետաղը, որ
ստացւում է պղինձի ու անագի խառ-
թէ ԴԱՐԵՐ շփեցիւրով ցցէ բնակարան-

ների աղմուկ գտնուած են որպէս, արծաթէ և քրոմիէ առարկաներ: Պէտք է նկատել, որ ոսկին ու արծաթը հէնց սկզբից ծառայել են որպէս զարդեր և վաղուց հետէ մարդը այդ երկու հանքերին յատկացրել է «ազնիւ ու թանկագին»

(նկար № 11)

մականունը և ըստ այնմ էլ վարուել այդ երկու հետ, իսկ բրոնզը փոխարինել է քարին, որովհետև պղինձն առանձին վերցած շատ փափուկ մետաղ է և նրանից աւելի շուտ ամաններ կարելի է պատրաստել քան գործիքներ ու զէնքեր, մինչդեռ բրոնզը ամուր է՝ կարծր, գործածութեան համար էլ մասամբ նրա պատակայարմար և երկար ժամանակ նա ծառայութիւններ մատուց մարդուն, սկսեցին ամաններ ու զէնքեր պատրաստել (նկար № 11) և ի հարկէ բրոնզն էլ ունի շրջաններ: Այստեղ բերած նկարը Զւիցերիայում գտածներինն է:

Բրոնզից յետոյ մարդիկ գտան վերջապէս

երկաթ, որով վերջացաւ բրոնզէ գործիքներ ու զէնքեր պատրաստելու սովորութիւնը և կարելի է ասել, որ երկաթէ դարը գեո այսօր էլ շարունակուում է, թէպէտ ներկայումս կան աւելի կարծր հանքեր: Երկաթի գիւտից սկսած սկսուեց իսկական յառաջադիմութիւնը: Մինչև այդ ժամանակ մարդիկ քարէ խոփով էին հերկում, իսկ այդ օրից երկաթը փոխարինեց:

Դեռ այսօր էլ կան հին երկաթագործարանների ու դարբնոցների տեղերի հետքեր և պարզ երևում է, որ մարդիկ ամենից շատ այդ արհեստին են զարկ տուել:

Մարդու գոյութեան առաջին օրից ԸՆՏԱՆԻ գոյութիւն է ունեցել և շուէնը, որ մարդու հետ շրջում էր և կերակրում ներ

նրա մնացորդներով, բաւականանում էր մարդու շարտած ոսկորով: Յետոյ մարդը խողին ընտելացրեց, որովհետև նա էլ կերակրուելու համար մեծ հոգս չէր պատճառում ու ջոկելուն էլ անընդունակ էր: Երբ մարդը բնակարան շինեց իր համար, բնակարան մտաւ փոքրիկ մուկը, որին հետեց նրա թշնամի կատուն և ընտելացաւ: Որսորդութիւնը նրան մի շարք օգնականներ տուեց. մարդը ընկնում էր կենդանիների ու գազանների ետեից և յաճախ նրանց հետեւելով գտնում էր նաև նրանց որջերը՝ բուները և որովհետև մեծերին չէր կարողանում բռնել, հաւաքում էր փոքրերին՝ ձագերին

ու բերում իր բնակարանում պահում—մեծաց-
նում ու ընտելացնում: Այսպիսով նա շուտով
այծերի ու ոչխարների հօտեր կազմեց և շուտով
ընտանի կենդանիների շարքն անցան կովը, ծին,
ուղտը, եղջերուն և այլն, որոնք խոտակեր լինե-
լով հեշտ էր պահել, իսկ գազանները շընտելա-
ցան, որովհետև մսակեր էին, իսկ մարդն ինքը
յաճախ ամիսներով մսի երես չէր տեսնում և
վերջապէս կենդանիները ոչ այնքան ուտելու
համար էին, որքան որպէս տնտեսութեան օգ-
նականներ: Կենդանիներին հարկաւոր էր խնա-
մել և մարդիկ ստիպուած էին ձմեռուայ պաշա-
րը հոգալ, բայց որովհետև հօտերի բազմութիւնը
նրանց համար դժուարացնում էր պաշարի հար-
ցը, ուստի և նրանք ստիպուած էին տարուայ
որոշ եղանակներին խոտաւէտ տեղում ապրելու
ու որպէս խաշնարած թափառական կենսի վրում:

Մարդիկ սկզբից հետէ աշխատում էին
ԾՈՎԱԳՆԱ ջրերին մօտիկ հաստատուել, որպէս
ՅՈՒԹԻԻՆ. զի ջրի պակասութիւն չգգան: Վաղուց
արդէն նրանք նկատել էին, որ կան
առարկաներ, որոնք մնում են ջրի երեսին, բայց
և կան առարկաներ, որոնք սուզուում են: Երբ
մարդը մտնում էր ջրի մէջ և դուրս գալու
ժամանակ պատահում էր, որ յենում էր ջրում
լողացող գերանի կամ տախտակի վրայ և բռնե-
լով ջրի երես բարձրանում և բնական է որ

կհամոզուէր թէ առհասարակ փայտը չի սուզ-
ւում և անա նա մտածում է օգտուել այդ բա-
նից: Եթէ նա մի գերան վերցնէր և նրա օգնու-
թեամբ լող տալ սկսէր, դժուար էր և հարկա-
ւոր էր հաւասարակշռութիւն, ուստի նա վերց-
նում է մի քանի հատ գերան, կապում և լաստ
է պատրաստում, որի վրայ կարող է նստել և
ինքը և բաւական ծանր առարկաններ կարող է
տեղաւորել, այնուամենայնիւ լաստը չի սու-
զուիլ: Նա սկզբում պատրաստում է նաև յենա-
թի, որով կարողանում է առաջ մղել լաստը,
իսկ յետոյ յենաթին ղեկի է փոխում, որով կարե-
ւի է լաստին ուղղութիւն տալ:

Լաստը լողում է, իսկ մարդը կանգնած է
և նկատում է, որ քամին խփելով նրան իրեն է
հպատակեցնում ու քշում այն կողմը, ինչ ուղ-
ղութիւն որ բռնել է քամին: Բնական է որ այս
բանը մարդու ուշադրութիւնից չէր կորչիլ և
հէնց այդ երևոյթը դրդեց մարդուն առաջադա-
շնել պատրաստել, որով շատ հեշտացաւ ծովա-
գնացութիւնը: Այնուհետև մարդը փորձեց նաև
պատրաստել: Նա վերցնում է հաստ գերան և
փորելով միջուկը պատրաստում է նաւակ: Բայց
միջուկ փորելը հեշտ բան չէ, ուստի նա սկսում
է կրակի օգնութեամբ այրել միջուկը, յետոյ
տաշում է, որպէս զի հաւասարակշռութիւն պահ-
պանուի և նրանով սկսում է լողալ: Ժամանակի
ընթացքում թիւնը են աշխարհ գալիս և արդէն

ամեն ինչ հեշտանում է:

Առաքապետներն առաջ երևի ծառերի կեղևներին են պատրաստուել, յետոյ արդէն թաղիքներին ու գործուած կերպաներին:

Զուրն արդէն որպէս բնութեան պահպաններից մէկը սկզբին ի վեր գործ էր անում, բայց միևնոյն ժամանակ շատ հին ժամանակներում արդէն մարդիկ գործ են անել կաթը և նրանք սկզբում չէին կթում, ինչպէս որ դեռ այսօր էլ սովորութիւն ունին վայրերի ժողովրդներից մի քանիսը և ուղղակի բերանը դնում են կենդանու ծծին ու ծծում: Երբ մարդիկ արդէն խաշնաբաժութիւն սկսեցին, նրա հետ էլ երևի սկսեցին կթել կաթը և գործածել այլևայլ նպատակներով:

Բայց կային և արհեստական հեղուկներ— խմիչքներ, որոնք մարդկանց արեցնում էին, բայց նախնի մարդը չէր կարողանում հասկանալ նրանց հասցրած փաստը, որովհետեւ երբ նա յոգնած ու թմրած խմում էր, մի տեսակ առոյգ էր դառնում, ոյժերը վերականգնում էին և դրան հետևում էր քունը, որով մարդս կարողանում էր հանգստանալ: Զանազան ժողովուրդներ դեռ ուշ ժամանակներում բազմատեսակ խմիչքներ ունէին, որ պատրաստում էին բոյսերից, բայց որոշ կերպով չի կարելի ասել թէ որ խմիչքն է եղել տիրապետող նախապատմական դարի ընթացքում, միայն յայտնի է, որ մեղրը ան-

յիշատակ ժամանակներից արդէն շատ տարածուած է եղել ամեն տեղ և մարդիկ նրանից կերակուրներ էին պատրաստում, խմորեղէնի հետ խառնում, բայց մեղրը ուտելով մարդու ստամոքսը փխաւում է, որովհետեւ նա դիւրամարս չէ և մարդիկ ջրի մէջ լուծում ու մի տեսակ քաղցը խմիչք էին պատրաստում, որ ժամանակի ընթացքում եփ էր գալիս և նրանից ստացւում էր մի տեսակ արեցուցիչ խմիչք: Սյդ խմիչքը երկար ժամանակ մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում և պատմական դարերում:

Միևնոյն եղանակով մարդիկ սովորեցին և գարեջուր պատրաստել, որ առաջանում էր ալրի ջրի մէջ լուծելուց: Գարեջուրը շատ էր ժողովրդականացած նաև Հայաստանում Գրիստոսից 6—7 դար առաջ և յոյն պատմիչների ասելով Հայաստանի հարեան ազգերը մեծ քանակութեամբ գարեջուր էին արտահանում Հայաստանից:

Երբորդ խմիչքն է գինին, որ ստացւում է խաղողից և դարձեալ միևնոյն ճանապարհով խաղողը քամելով քաղցր խմիչք է ստացւում, որ մի քանի օրուայ ընթացքում նոյնպէս եփ է գալիս և ստացւում է գինին: Գինին ի հարկէ աւելի էր ներգործում, քան գարեջուրը և հնում մարդիկ սովորաբար գինին ջրով էին գործածում:

Բացի այս եղել են և այլ տեսակ խմիչքներ, որոնց ինչ լինելը կամ մինչև մեզ չի հասել և

կամ թէ մեր ունեցած տեղեկութիւնները թերի են:

Այս բոլորը կատարուում էր միայն նրա համար, որպէս զի մարդս կարողանար իր գոյութիւնը պահպանել, բայց երբ արդէն նա գտաւ ուտեստ, բնակարան, հագուստ ու կարեւոր գործիքներ, նա արդէն սկսեց կազմակերպուել՝ սկիզբ առաւ նրա բուն կուլտուրական-հասարակական կեանքը:

II

ՀԱՍԱՐԱՆԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Մարդս մենակ կամ առանձնացած ապրելով չէր կարող իր առօրեայ պէտքերը հոգալ, որովհետեւ ամեն դէպքում նրան ռիսկով ընկեր էր հարկաւոր. երկրագործը երկրագործի ընկեր էր դառնում, խաշնարածը խաշնարածի, ձկնորսը ձկնորսի, որսորդը որսորդի և բերքն ու ձեռք բերածն էլ բաժանում էին հաւասար չափով: Այստեղից առաջացաւ խմբական կեանք՝ մարդիկ ապրում էին խմբուած ու յաճախ ազգակցական կապերով կապուելով գերդաստաններ էին կազմում:

Նախնի ընտանիքը այն չէր, ինչոր այժմս է, միայն երբ արդէն գերդաստանները առանձ-

նացան, այդ մէկ տեսակ խմբակցութիւնը շարունակուեց մինչև այսօր և դեռ այսօր էլ ինչպէս բոլոր արեւելեան ազգերի, այնպէս էլ մեր մէջ կան նախնական ձևով բնակող գերդաստաններ:

Սկզբում ամուսնութիւն գոյութիւն չունէր այլ մարդիկ բազմակին էին, իսկ կանայք էլ պատկանում էին ամեն մի մարդու և այդ իսկ պատճառով էլ չկար իսկական ազգակցութիւն և ընտանիք, մինչև անգամ քոյր ու եղբոր միջև ամուսնութիւն գոյութիւն ունէր, որովհետեւ նրանց քոյր եղբայր լինելն էլ որոշ չէր:

Կամաց-կամաց մարդկութիւնն այն համոզման եկաւ, որ ազգակցական ամուսնութիւնը փաստակար է և արգելեցին, որով և համոզուեցան, որ ոչ ազգակցական ամուսնութիւնից ծրնուածներն աւելի ուժեղ են: Այս օրէնքը պահպանելու համար սերունդների հաշիւ կար և այդ հաշիւը մասամբ ֆիացել է և մեր մէջ. բաւական է եթէ յիշենք ժողովրդի ասած «օխտ պորտը», որ նշանակում է եօթը սերունդը: Սերունդը սկզբում հաշուում էր մի մօրից առաջացածների հաշուով, որդիք, թոռները, ծօրները և այդ դէպքում մայրը մինչև անգամ մի տեսակ իրաւունքների տէր էր և ցեղն անգամ հնազանդուում էր: Այս բանը դեռ այսօր էլ գոյութիւն ունի շատ ժողովրդների մէջ: Այս դէպքում կինը աչքի էր ընկնում որպէս ընկեր-աշխատաւոր և դաշտերն

էր մշակում, բայց երբ արդէն տղամարդը ստիպուած էր որպէս խաշնարած չուել մէկ տեղից միւսը, բնական է, որ կիներն էլ ստիպուած էր թողնել դաշտը և չուել մարդու հետ և այդ դէպքում արդէն տղամարդու իրաւունքները գերադասութիւն ստացան և ամուսնանալով մի այլ ցեղից վերցրած կնոջ հետ կազմում էին առանձին ընտանիք. նրանց որդիքն ու թոռները բոլորն էլ հպատակւում էին մէկին՝ ընտանիքի հօրը, որ կոչւում էր նահապետ, իսկ ցեղն էլ կոչւում էր նահապետական: Յեղը շուտով բազմանում էր. ճիշտ է, նրանք ունէին ընդհանուր դաշտեր, անտառներ, ջրամբարներ և ունեցածն էլ ընդհանուր էր, բայց դժուար էր մեծ հօտերի համար արօտատեղիներ գտնել, ուստի և ստիպուած էին բաժանուելու, որովհետեւ անվերջ կռիւներ էին տեղի ունենում: Առհասարակ բաժանւում էին եղբայրները և կազմում առանձին նահապետութիւններ, բայց եթէ դեռ չբաժանուած ընտանիքի հայր նահապետը մեռնում էր, ցեղը հպատակւում էր անդրանիկ որդուն, որ հօր մահից յետոյ ընդունւում էր որպէս լիազօր նահապետ:

Վերջին ու ամենաընդունուած ամուսնութիւնը զոյգից կազմուած ընտանիքն էր, երբ արդէն մարդիկ որոշ պայմաններով համաձայնութեան էին գալիս ու ամուսնանում:

Մարդկութիւնը բազմանալով ամենից ՍՏՐԿՈՒ- շուտ չարագործութիւն սովորեց, որովհետեւ դա և հեշտ էր և ձեռնառութիւն: Նահապետութիւնները բազմանում են, անցնում է ժամանակ և նոր սերունդը մոռանում է նախնիքների ազգակցութիւնը, աշխատում են միմեանց գերազանցել բաշտութեամբ: Նրանք ապրում էին անհաշտ, միցեղ աշխատում էր ճնշել միւսին և մինչև անգամ յաղթողները յաղթուածի միսն էին ուտում, բայց երբ արդէն կեանքը փոքր ի շատէ հեշտացաւ, մարդակերութիւնը վերջացաւ: Այժմ նրանք ողջ ողջ բռնում էին յաղթուածներին և բերելով իրենց բնակավայրը, ծառայեցնում. այդպիսիները կոչւում էին ստրուկ:

Մարդկանց խմբական բնակչութիւնը ԳԻՒԴ, ԵՒ երկուսի էր բաժանւում, մի մասը ապրում էր միշտ միևնոյն տեղը, որովհետեւ կապուած էր հողի հետ, ինչպէս օրինակ երկրագործները և կոչւում էին նստակեաց, իսկ միւս մասը ստիպուած էր մի տեղից միւսը գնալու, ինչպէս օրինակ խաշնարածները և կոչւում էին թափառաշրջիկ: Նստակեաց ժողովրդին ենք պարտական, որ այսօր մենք այսքան յառաջագիմել ենք: Նրանք ապրելով միշտ միևնոյն տեղը, իրենց համար բնակարաններ էին կառուցանում և այդպիսով հիմնուեցան զիւղնր, որի բնակչութիւնը աշխատում էր իրեն բարեկեցութեան համար միջոցներ որոնել և այդպիսով զիւղի հասարակութեան մէջ երևում են երկրագործներ, երկաթագործներ, կօշկակարներ, սափրիչներ և այլն:

Գիւղը հետզհետէ մեծանում է և փոխում քաղաքի, որտեղ արհեստներն աւելի են զարգանում ու յառաջադիմում: Այժմ արդէն կայ երկու դասակարգ՝ զինուացի և քաղաքացի, որոնք շարունակ գործ ունեն իրար հետ:

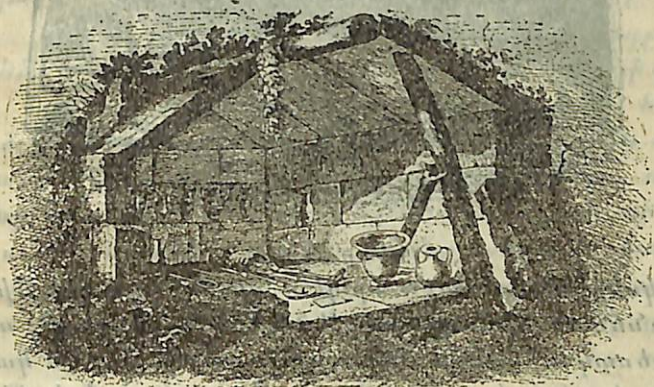
ՍԵՓԱԿՍ. Գիւղում սեփականութիւնը համայնա-
ՆՈՒԹԻՒՆ կան է, ամենքն էլ աշխատում են հա-
սարակութեան համար, մէկը ցորեն է
եի **ԱՌԵԻ** մատակարարում, միւսը հագուստ, եր-
ՏՈՒՐ ըորդը զէնք ու գործիք և փոփոխում
են միմեանց մէջ, որով սկիզբ է առնում փո-
խանակութեան առևտուրը: Փոխանակութեան
առևտուրը սկսուեց այն ժամանակ, երբ արդէն
մարդիկ մի տեսակ մասնաւոր սեփականատէրեր
էին դարձել և այլ ևս չէին հպատակում համայ-
նական սեփականութեան օրէնքներին:

Այս առևտուրը կատարւում էր գին ունեցող
առարկաներով, կամ կշռում էին կամ չափում.
այստեղից էլ որոշ մեծութեամբ ու կշռով մե-
տաղի կտորներ առաջ եկան, որով հնարուեց
ըրամը: Դրամի ամենահին մետաղներն են բրոնզ
երկաթ, արծաթ և ոսկի:

Առևտուրը կատարւում էր երկու կերպ:
Քաղաքներում կային շուկաներ, գիւղացիք իրենց
բերքերից աւելորդ մասը բերում էին քաղաք վա-
ճառելու և քաղաքը լցւում էր, որովհետեւ վա-
ճառում ու գնում էին համացեղ մարդիկ և այս-
պիսի առևտուր կոչւում է ներքին: Շուտով ա-
ռաջացաւ մի նոր դասակարգ, որոնք վաճառական
էին կոչւում. գրանք միջնորդի գեր էին կատա-
րում՝ առնում էին տեղական ապրանքը և փո-
խանակում այլ երկրի ապրանքի հետ ու բերում

իրենց երկիրը: Այսպիսի առևտուրը կոչւում է
արտաքին:

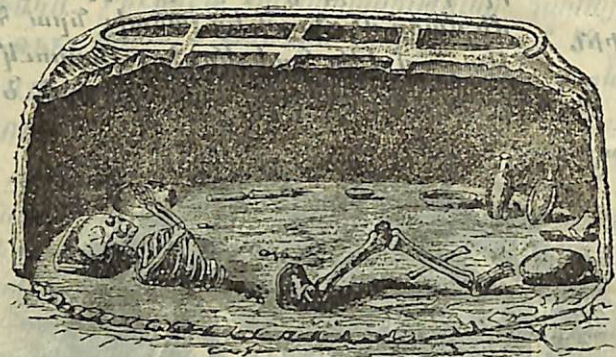
ԺԱՌԱՆ. Մասնաւոր սեփականութեան զարգ-
փարը մարդկութեան վրայ ունեցաւ
ԳԱԿԱՆՈՒ- իր վատ ազդեցութիւնը. օրինակ երբ
ԹԻՒՆ մի մարդ մեռնում էր յաճախ նրա հետ
թաղում էին նաև կնոջը, ստրուկնե-
րին ու սեփականութիւնը և կամ այրում: Ներ-

(նկար № 12)

կայումս գտնուած են մի շարք գերեզմաններ
(նկար №№ 12 և 13), որոնք առանձին ընակա-
րանների են նմանւում և այնտեղ ոչ միայն
մարդկան կմախքներն են թաղուած, այլև տանու
իրերը՝ շրամանր, կաթսան և այլն. ժամանակի
ընթացքում մարդիկ զգացին, որ մարդու հետ
թաղելով նրա սեփականութիւնը, զրկում են նրա
արեւակից յաջորդներին, հէնց որդոցը և որոշե-
ցին ունեցածը թողնել ժառանգներին: Այստեղից
առաջացաւ ժառանգականութիւն:

Կեանքի պայմանները փոխեցին մարդ-
 ՊԵՏՈՒ- կանց և սկսուեց առաջնութեան պայ-
 ԹԻՒՆ բարը, որով ուժեղները ճնշում էին
 թոյլերին և ցեղերը, մանաւանդ նրանք
 որոնք աւելի ևս նեղուած էին շրջապատողներից

(Նկար № 13)

սկսեցին միահալ, որպէս զի հնարաւորութիւն
 ունենան դիմադրելու թշնամուն: Յեղերի այս
 տեսակ միաւորումից առաջացան ազգեր և կադ-
 մուեցան պետութիւններ: Այս անգամ երկիրը
 դառնում է բազմացեղ ժողովրդի սեփականու-
 թիւն, որոշում են սահմանները և կառավարում
 որոշ օրէնքներով: Նրանց միջև թէպէտ անվերջ
 պատերազմներ տեղի ունեն, բայց շարունակում
 են առևտրական յարաբերութիւնները և եթէ մի
 մարդ մի պետութիւնից մտնում է օտար պետու-
 թեան սահմանները, նրան ընդունում են, բայց
 պահանջում են հպատակուել երկրի օրէնքներին:

Ինչպէս որ ցեղի գլխաւորը իշխանաւոր էր,
 այնպէս էլ պետութեան մէջ կար իշխանաւոր,
 որ կամ ժառանգաբար էր ստանում այդ կոչումը

և կամ նրան ժողովուրդն էր ընտրում: Հին մար-
 դիկ առ հասարակ նայում էին ժառանգի արժա-
 նաւորութեան վրայ և գոյութիւն ունէր ժողո-
 վրդական ներկայացուցչութիւն որ կոչւում էր
 Համայնքի Խորհուրդ, իսկ աւելի ուշ ժնրակայտ,
 որի անդամները ընտրւում էին պատկառելի ծե-
 բերից: Ուշ ժամանակներում իշխող լինելու ցան-
 կութիւնը ստեղծեց ժողովուրդ կառավարողներ և
 նա էր հասնում այդ կոչմանը, ով իր ուժով կա-
 րողանում էր կուլ տալ ուրիշի իրաւունքները:

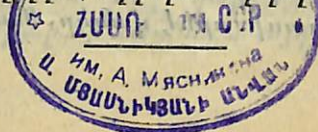
Բայց թէ ինչպէս էր խօսում մարդը,
 ԼԵՁՈՒ դրան շատ դժուարութեամբ կարելի է
 պատասխանել, միայն ներկայումս ե-
 դած վայրենիները կենդանի պատկերներ են և
 նրանց մէջ դեռ ևս կան լեզու չունեցողներ, ո-
 րոնք խօսում են զանազան նշաններով. նոյն էին
 անում և նախնի մարդիկ: Նրանք սկզբում խօ-
 սում էին նշաններով և բնական է որ խմբուած
 մարդիկ միշտ միեւնոյն նշաններով էլ հասկաց-
 նում էին միմեանց: Այդ նշաններից բառեր ա-
 ռաջացան և բառերից էլ լեզուներ:

Բարէ դարեշրջանում մարդիկ աշխատում էին
 նկարել և գրաւոր լեզուն այդտեղից էլ սկսուեց:
 Ամենահին գիրը կոչւում է զաղափարագիր, այսին-
 քըն նրանք գիրը չգիտէին, այլ ուզած առարկան
 նկարում էին: Բայց այսպիսով չէին կարող ցան-
 կացած միտքն արտայայտել, ուստի և պայմա-
 նական նշաններ հնարեցին, որով առարկայի գոր-
 ծողութիւնն էին ցոյց տալիս: Սրանից յետոյ
 վանկագիր հնարեցին, այնպէս էին գրում, ինչ-
 պէս այժմեան ըէբուսները՝ առարկան նկարում
 էին և կամ բառի որևէ վանկը, մնացածն էլ վան-

կի հնչիւնի նշաններով էին ներկայացնում: Վան-
կի հնչիւնային նշանները շատացան և այդ նշան-
ներին էլ կազմուեց այբընէնր: Գրելու համար
գործ էին ածում քար, մետաղ, կաւէ աղիւններ
և այլն:

Վաղ ժամանակներից մարդս շրջապա-
կի ԿՐԾՆ տի ստեղծագործութիւնը վերագրում
էր հոգիներին և ամեն մի տեսանելի ու
անտեսանելի առարկան աստուածացնում, երկ-
րագործը վախենում էր թէ իրեն բարերարողնե-
րից և թէ փաստողներից և պաշտում էր նրանց,
ինչպէս են՝ հող, երկինք, արեւ, կայծակ, որոտն
և այլն և ի հարկէ մարդս այդպիսով երկու գա-
ղափար էր ճանաչում՝ շար և քարի ու նրանց
հաւասարապէս պաշտում:

Նախնի մարդիկ գաղափարական աստուա-
ծութիւն չէին ճանաչում, այլ ամենը առարկայա-
կան էր ու նրանց ձուլում էին, շինում, նկա-
րում և վերջը պաշտում, իսկ հարկաւոր դէպքում
շնորհակալութիւն էին յայտնում: Շնորհակալու-
թեան ծէսը կատարում էին որոշ խումբ մար-
դիկ: Նահապետների օրով նոյն իսկ իրենք նա-
հապետները, իսկ յետոյ կազմուեց կախարդ մարդ-
կանց մի դասակարգ, որոնք քուրմ էին կոչւում:
Ժողովուրդը շնորհակալութիւն մատուցանելիս
աստուածութիւններին պողից, բերքից, կենդա-
նիներից նուէրներ էր բերում, որ քրմերի սե-
փականութիւն էր դառնում: Ոչ միայն հնում,
այլ և նորումս կային և կան ժողովրդներ, ո-
րոնք մարդիկ էին ցոհաբերում, բայց տիրապե-
տող քաղաքակիրթ ազգերն արգելեցին այդ սո-
վորութիւնը:

504
A
գրք-1

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0269566

13122